

ԴՐԱԽՈՍԱԿԱՆ — ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ

1. Армянскій Сборникъ. Москва. ц. 1 р. 50 к.

2. Трагедія Турецкой Арменіи. Юрій Веселовскій. Москва. ц. 25 к.

I.

Այս երկու գիրքն էլ «Звѣзда» հրատարակչական ընկերութեան հրատարակութիւններն են։ Երկուսն էլ Լազարեան Ճեմարանի սան Իւրիյ Վեսելովսկու ջանքերի արդիւնքն են, ջանքեր, որոնք ուղղուած են մի լաւ նպատակի իրագործման—Ռուս հասարակութեանը ծանօթացնել հայ ժողովրդի վիճակի, գրականութեան, պատմութեան, ազգային հաստատութեանց (եկեղեցի և եկեղեցական կազմակերպութիւն) հետ, և այլն։ Իր այս ձգտման մէջ Իւրիյ Վեսելովսկին հանդէս է գալիս ոչ միայն իրր խմբագրող և նախաձեռնող, ոչ, նա շատ աւելին է քան այդ, նա հանդէս է գալիս նաեւ իրր լաւ ճանաչող հայ կեանքի, գրականութեան և արդի ու անցեալ վիճակի։ Նա գիտէ հայ լեզուն այնքան, որ նրանով ուսումնասիրէ հայ գրականութիւնը։ Նա հին ծանօթն է և մեր և ուսւ ընթերցող հասարակութեան. — նա մեր արդի բանաստեղծութեանց և բանաստեղծների լաւագոյն ճանաչողն ու թարգմանիչն է՝ ուսւ գրականութեան մէջ։ Ասեմ, որ նա հայ կեանքի երգիչն է ուսւ գրականութեան մէջ։

Ռուս ժողովրդին հայ կեանքի և գրականութեան հետ ծանօթացնելու իր ծանր գործի մէջ նա առաջ է գնում դանդաղ, բայց հաստատուն քայլերով, ու իր այդ լաւ ու համակրելի ձեռնարկութեան մէջ նա արժանի է ոչ միայն խրախուսանքի, այլ նաեւ լայն աջակցութեան։ Եւ իրօք, եթէ համեմատելու լինենք Եւրոպական որեւէ մեծ ազդի գրականութեան և գիտական ուսումնասիրութեանց մէջ հայ ժողովրդի մասին արւածն այն քոյրի հետ, որ արեւել է այդ ուղղութեամբ Ռուսական գրականութեան և առհասարակ գիտական հետախուզութեանց մէջ, կտեսնենք, որ այդ մտքով վերջինս շատ ետ է առաջիններից՝ նոյնիսկ եթէ

ներանց—Եւրոպական առանձին մեծ ազդերին—վերցնենք առանձին առանձին։ Ռուսաստանում մեզ և մեր գրականութիւնն ու մեր անցեալը համարեալ թէ չեն հանաչում, և այդ այն ժամանակ, երբ մենք ահա մօտ 100 տարի է կազմում ենք սուսական մեծ հայրենիքի անբաժան մասը։

Հայ կեանքն իր առումներով Ռուս գրականութեան մէջ ցուցադրելու գործում, ահա, Վեաելովսկին հանդէս է գալիս իրր մի ոգևորւած և սրտաշու աշխատաւոր։ Նա Ռուս ժողովրդին Հայի հետ ծանօթացնելու մեծ պրօպագանդն է մղում։ Անցնենք նրա գործին։

Ահա մեր առաջն է նրա խմբագրած «Армянскія Сборникъ»-ը։ Ամենից առաջ հէնց զբքի շապիկը—արիւն և շղթաներ, հայ ժողովրդի 500 տարւայ անբաժան լուծն ու սարսափը։ Այս շապիկն ինքն արդէն մի ամբողջ պատմութիւն է, հայ ժողովրդի արագէ-դիայի պատմութիւնը։ Բայց այդ շղթաներն արդէն խորտակւած են արեան կարմրութեամբ թևատարած երկզլխեան արծաթ ճիրաններում։ Իցիւ թէ այդ շղթաներն առ միշտ թոթափւելին, ու ոչ մի այլ շղթայ հայ ժողովրդի ապագայ խաղաղ և կուլտուրական ընթացքը չկաշկանդէր։

Ժողովածուի մի շարք յօդւածների հեղինակներն են—Իւր. Վեաելովսկի, Ա. Զիվկիեզով, Ս. Կարա-Մուրզա, Կ. Կոստանեան, Ա. ք. Սիմէօնեան, Վ. Տատմեան, Ա. Չոպանեան։ Իրաց առեալ երկուսը, մնացածները հին դէմքեր են սուս գրականութեան և պարբերական հրատարակութեանց մէջ, խիստ ծանօթ դէմքեր։

Խմբագրականն արդէն բացատրում է ժողովածուի նպատակը, դա նոյնն է ինչ որ վերեւումն ասացինք—Ռուս ժողովրդին ծանօթացնել Հայ ժողովրդի հետ։ Ժողովածուի բոլոր յօդւածներն էլ ինքնուրոյն են ու գրւած յատուկ նպատակով ու թւի թէ այս ժողովածուի համար՝ առանձնապէս։ Բացառութիւն է կազմում Չոպանեանի յօդւածը որ գրւած է 1897 թ.-ին ֆրանսերէն ու այժմ թարգմանւած հայերէն։

Յօդւածների շարքին առաջնորդում է Իւրիյ Վեաելովսկու գրչին պատկանող մի սիրուն բանաստեղծութիւն «Հայաստան» վերտառութեամբ։ Դա ինքնին մի Հայոց պատմութիւն է, ոգևորւած բանաստեղծի 36 համառօտ տողերի մէջ սեղմւած, կազապարւած։ Դրան հետևում է նոյն հեղինակի յօդւածը «Հայ արդի գրականութեան ընդհանրութիւնը»։ Յօդւածի իսկական վերտառութիւնն է, սակայն, «Երազանքն ու իրականութիւնն Ռուսահայ բանաստեղծների ստեղծագործութեանց մէջ», ու սա աւելի է ընդհանրում յօդւածն ըստ էութեան, քան նախընթաց ընդհանուր վերնագիրը։ Այս իբրօք, ինչ կարող է երազել հայ բանաստեղծն ու

ստեղծագործել, երբ նրա ամբողջ էութիւնը այրում է իր ցեղի ներկայ անագորոյն վիճակով, երբ նա այրում է հոգով այդ ամբողջ դաժան կեանքն ու իրականութիւնը, ու երազում իր ազգին մի այլ կեանք, մի այլ վիճակ, ու այդ կեանքին հասնելու համար գերմարդկային ջանքեր, արեան ջանքեր:

Վերցրէք Պատկանեան, Բաֆֆի, Թումանեան, Յովհաննիսեան, և այլն, դոքա տանջւած հայ ժողովրդի երգիչներն են, և մեծագոյն ըմբոստ ոգիները և երազողները:

Վեհելովակին իր այս յօդածի մէջ աշխատելով բնորոշել հայ գրողներին, դիմում է որոշելու այն ազդեցութեան շափը, որ ունեցել է Ռուս գրականութիւնը հայ հեղինակների վրայ: Այդ ազդեցութիւնը շատ բնական է, նոյնքան բնական, որքան և բնական է Եւրոպական գրականութեան ազդեցութիւնը Ռուս գրականութեան վրայ: Եթէ խորը վերլուծութեան դիմենք, կարող ենք հասնել նաև նրան, որ Ռուս գրականութեան որոշ ենթադրելի ազդեցութիւնն հայ գրականութեան կամ աւելի պարզ ասած հայ հեղինակների վրայ փոխանցական է, միջնորդական — Եւրոպական մօքի հասանքներն Ռուս գրականութեան միջոցով փոխանցել է հայ գրողին: Բայց սա թողնենք: Այս ամբողջ յօդածն ապացոյց է, որ Վեհելովակին խորապէս ուսումնասիրել և ըմբռնել է մեր նոր գրականութիւնը, նամանաւանդ լիրիքական: Դրան հաստատողը նրա թարգմանութիւններն են, և յատկապէս այս երկի մէջ նրա թարգմանական կտորները՝ Պատկանեանից, Թումանեանից, և այլն:

Սրան յաջորդում է Կ. Կոստանեանի «Համառօտ ակնարկ Հայոց պատմութեան» աշխատութիւնը: Պէտք է դարձանալ, թէ Կ. Կոստանեանն ինչպէս է կարողացել 63 երեսի մէջ տեղաւորել անկախ Հայաստանի պատմութեան հետ նաև համառօտ Աշխարհագրութիւնը: Մտքերը սեղմ արտայայտելն էլ մի վարպետութիւնն է, դա կարճ և հակիրճ տողերի մէջ շատ բան ասելու արեւատն է: Կոստանեան ապացուցում է այս յօդածով, որ նա այդ արեւատին տիրապետում է լիովին: Եւ իրօք, առ սակաւն 2000 տարւայ պատմութիւն, սկսած նախաքրիստոնէական շրջանից, մինչի Ռուբինեան տէրութեան վերջը՝ 1391 թիւը մի ամփոփ տեսութեամբ դրւում է ընթերցողի առաջ պարզ և մէկին, առանց աւելորդ խօսքի: Սա, իր սկզբնական շրջանի պատմութեան համար նամանաւանդ, մի հեքիաթային պատմութիւն չէ, յօդածի հեղինակն իր գործը շարունակելու համար օգտագործել է նաև օտար աղբիւրներ և նորագոյն հետազօտութիւններ:

Հետախա-Հայկական խնդիրը դեռ լուծւած չի կարելի հաշուել, թէև յարդելի հայ գիտնականն արդէն այն համոզմանն է, որ

հետախուզողները կամ հասերը հայեր չեն ու հայերի գէպի Փոքր Ասիա խուժելիս արդէն իրենց տեղում բնակւելիս են եղել: Հայերը հասերի վրայով անցել են արեւելք և բնակւել ապագայ Հայաստանում:

Կոստանեանի այս հակիրճ աշխատութիւնն արժանի է ուշադրութեան, ու լաւ կլինէր, որ հեղինակն ինքը ձեռնարկէր նրա հայերէն հրատարակելու գործին:

Ա. Զորանեանի յօդածը «Թիւրքիոյ Հայերը և նրանց քաղաքակրթական գործունէութիւնը» վերաբերւում է Հայերի դերին և գործունէութեանը Թիւրքիայում, սկսած նրանց տիրապետութեան Փոքր Ասիայում վերջապէս հաստատուելու շրջանից— XV-րդ դարից: Այստեղ խօսւում է Միսիթարեան միարանութեան ծագման և կոտորած գործերի մասին և Հայկական շարժման ու XIX-րդ դարի երկրորդ կիսի ազատագրման գործունէութեան և գործիչների մասին և գրական շարժման և 1894—6 թուերի Հայկական կոտորածների, արհաւիրքների ու յետագայ իրադարձութեանց մասին, և այլն: Ծօղածը փրանսերէնից թարգմանել է Ի. Վեանկովսկին:

Ժողովածուի մէջ պատւաւոր տեղերից մէկն է բնութւմ անկասկած Ա. Ճիվելեկեանի «Թիւրքաց Հայաստանի ապագան» յօդածը: 36 էրեւ այս յօդածի մէջ հեղինակը կարողացել է պատկերացնել վերածնող Հայաստանի ապագայ քաղաքական պատկերի էութիւնը: Նա ապագայ աւտոնոմ Հայաստանի ջերմ կողմնակիցը և ուստի պարբերականների մէջ նրա քարոզողն է: Իր այս յօդածի մէջ, կարելի է ասել, նա առաջ է բերել այն բոլոր հիմունքներն ու պատմական ակնարկները, որ նա երբ և իցէ արել է աւտոնոմ Հայաստանի գաղափարը պաշտպանելու և այդ միտքը հիմնաւորելու համար:

Այս ժողովածուի մէջ տեղ է բնութւմ տնտեսագէտ և կօօպերացիայի լաւ պրօպագանդիստ Վ. Տոտամեանի «Թիւրքաց Հայաստանի տնտեսական դրութիւնը» վերաբնութեամբ փոքրիկ յօդածը: Այս ծաւալով, կարելի է ասել, այդ յօդածը կարող էր և տեղ չբռնել ժողովածուի մէջ, վերջինս գրանից չէր փնտաւիլ: Մամենայն դէպս Ռուս հասարակութեան համար անհետաքրքիր չէ ծանօթանալ ապագայ ինքնավար Հայաստանի բնական հարստութեանց հետ, թէկուզ այս համառօտ տողերի միջոցով: Գրութիւնը ուշադրութեան արժանի է նաև այն պատճառով, որ յօդածագիրը չըջել է անձամբ մեր երկրում ու գրում է իրր դիտող:

Սիմէօնեան քահանային բաժին է ընկել Ռուս ընթերցող հասարակութիւնը ծանօթացնել Հայոց եկեղեցու հետ՝ նրա պատմական ամբողջ անցեալով և կազմակերպութեամբ: Ըստ երևոյ-

Թին պէտք է այսպէս լինէր, բայց իրօք այդ չենք տեսնում: Դա բացատրելի է: Երբ մի Կոստանեան գրում է Հայոց պատմութիւն, նա գիտէ թէ ինչ գրէ ուր վերջացնէ: Իսկ մի Սիմէօնեան քահանայ փոխանակ այդ մասն էլ Կոստանեանին կամ եկեղեցու պատմութեանը լաւ տեղեակ իր ուսուցիչներին թողնելու (որինակ մի Կարապետ եպիսկոպոսի կամ մի Գարեգին վարդապետի), ինքն է առաջ ընկնում: Չեմ խօսում գլխիւնների անհասկանալի դասաւորութեան ձեռնմասին, որինակ որպէսզի գիտենանք մի հիմնարկութեան բնորոշիչ գծերը (V) նախ պէտք է հանաչենք ամբողջ գէմքը: Իսկ յօդւածի նախընթաց գլխիւններից շիմացանք ոչ միայն հայ եկեղեցու ամբողջ գէմքի ինչ լինելը, այլ նաեւ նրա նոյնիսկ մի մասի: Շատ բնական էր, որ Հայ եկեղեցու կազմակերպութիւնը պէտք է առաջ գրւէր ու նրա մէջ էլ բան տուէր, իսկ մեր «հեղինակը» բախտաւոր երջանկութեան մէջ կարծել է, որ եթէ վերնագիր դնի «Կազմակերպութիւն», ապա ուրեմն ամեն բան կատարեալ է, դրա տակ էլ դուրս կգայ Հայոց եկեղեցու կազմակերպութիւնը: Այդ գլխի մէջ կայ և Հայ ժողովրդի իրաւունքի և եկեղեցու գործերի մէջ գործօն մասնակցութիւն ունենալու, և ժողովների (մի երկու) մասին, և այլն: Մօտ 40 երես եկեղեցու (իրր) պատմութիւնից միայն 17 երես նւիրւած է Բօլօքէ-նի և Թիւրքահայոց սահմանադրութեանը, որոնց մասին կամ մի երկու երես պէտք էր խօսւէր, կամ առանձին: Պաշտօնինս պատրաստի նիւթ է, իսկ սահմանադրութեան մասին էական բաներն էլ չտեղեկանալի մէջ առաջ բերածներն են առում, որոնց տակը լաւ կլինէր, եթէ Օրմանեանն ստորագրէր, քան ինքը, այդ քահանան: Յամենայն դէպս, յօդւածը վերջանում է բանաստեղծական պափօսով: Հայոց եկեղեցու մասին, այն, աւելի անաջող բան չէր կարելի գրել Ռուս հասարակութեան համար, որպէս զի նա անլիակատար ու կցկտուր զաղափար կազմի նրա պատմութեան մասին: Ժողովածուի վերջին 36 երեսները բռնում են Կարամուրզայի «Հայերը գեղարուեստի մէջ» յօդւածը: Որպէս զի ընթերցողը մոլորութեան մէջ չընկնի, հեղինակն հէնց ինքն է նախազգուշացնում, որ իր միտքը հայ գեղարուեստի մասին գրելը չէ, այլ միայն հայ այն անհատների մասին, որ նւիրւած են գեղարուեստին: Ուստի և մի քանի ակնարկներ Անիի, և հին հայ հարատարապետների մասին անելուց յետոյ անցնում է Այվազովսկուն՝ իրր ծովերի հաժկու երգչի: Նրա մասին բերում է շատ յայտնի գրողների և գեղագէտների կարծիքներ, որ ըստ իստեկորդ էր այս յօդւածի մէջ այդ ծուլով: Այնուհետեւ զալիս աւելորդ էր այս յօդւածի մէջ այդ ծուլով: Այնուհետեւ զալիս են Բաշինջաղեանի, Սո. Բէնեանի, Թաղէոսեանի, Ալաճալովի, Շա-

հէնի, և այլն մի շարք հայ նկարիչների, քանդակագործների, օրինակ Անդրէաս Տէր Մարութեանի մասին, և հայ հարստապետների մասին: «Հայկական ժողովածուն» անկասկած իր ամբողջութեամբ մի լաւ գործ է ու կծառայէ այն նպատակին, որի համար և կազմւած է: Իբրեւ գրական երկ, հետաքրքրական է նամանաւանդ և այն հայերի համար, որոնք ուսւ լեզուով այդպիսի հրատարակութիւնների կարիքն ունին:

II.

Трагедія Турецкой Арменіи.

Թիւրքաց Հայաստանի մասին ինչ էլ մարդ գրի, դա վերջ ու վերջը կյանդի Հայ ժողովրդի մարտիրոսագրական բազմադարեան դրւագոյների: Կղիտեա այդ կեանքը գրուից, թէ նրան կուզենաս տեսնել հայ դրոգների երկերի մէջ, դա նոյնն է: Եթէ հայ դաժան իրականութիւնը չէ քո աչքի առաջ, հապա վերցրու դու հայ բանաստեղծի կամ հայ դրոգի ամեն մի կտոր, նոքա հայելին են արիւն և արցունք լացող հայի: Վեպելովսկին Հայ կեանքի տրագեդիան այդպէս էլ հասկացել է: Նա 19-րդ դարից մոմենտներ է բերում, և դրան էլ զուգադրում հայ ժողովրդի ողբերգութեան դրւագոյները: Ի՞նչ կարող ես անել, դա պատմութիւնն է հայ ժողովրդի, արիւնով գրւած հակամարտական պատմութիւնը: Արժէ, որ Ռուս հասարակութեան լայն շրջաններում տարածւէր այս գիրքը:

Ա. Վ. Ղ.

